અંત્યજ સાધુ નંદ

[દ્રાવિડદેશના એક સંતની કથા]

મહાદેવ હરિભાઈ દેસાઈ

નવજીવન કાર્યાલય
અમદાવાદ

અરધો આનો સં. ૧૯૮૧

મુદ્રક અને પ્રકાશકઃ
વેણીલાલ છગનલાલ બૂચ

[પ્રચાર અગર લ્હાણીને માટે પાંચસેં અગર તેથી વધુ મંગાવનારને આ પુસ્તક નકલદીઠ એક પૈસાની કિંમતે આપવામાં આવશે. ટપાલ અગર પાર્સલ ખર્ચ જૂદું મોકલવું]

નવજીવન તા. ૧૦–૫–૨૫માંથી
પુનર્મુદ્રિત

મુદ્રણસ્થાનઃ નવજીવન મુદ્રણાલય
સરખીગરાની વાડી સારંગપુર,
અમદાવાદ

પ્રસ્તાવના

નંદની કથા દક્ષિણના સાહિત્યમાંથી બાઇ મહાદેવે તારવી છે તે સહુ રસપૂર્વક વાંચે એમ ઇચ્છું છું. નંદની કથા જોડી કાઢેલો કિસ્સો છે એમ કોઈ ન માને. તેમાં અતિશયોક્તિ ભલે આવી ગઇ હોય. પણ નંદ નામે સાધુચરિત અંત્યજ છસેં વર્ષ પૂર્વે થઇ ગયો. તેણે પોતાના ચારિત્રબળથી મંદિરમાં જવાનો અધિકાર મેળવ્યો ને તે આજ પણ અવતારી પુરુષ તરીકે હિંદુઓમાં પૂજાય છે એ વિષે તો શંકા કરાય જ નહિ. નંદની પવિત્ર કથા આપણને શીખવે છે કે જન્મ કર્મનું ફળ છે

છતા પુરુષાર્થ જેવી વસ્તુ વિધાતાએ આપણે સારૂ રાખી જ છે, અને નંદ જેવો અંત્યજ ચારિત્રબળથી આ જ જન્મે પવિત્ર થયો ને પવિત્ર મનાયો. બ્રાહ્મણોએ તેનો હેતે સ્વીકાર કર્યો. જો નંદ આ જન્મમાં જ પાવન થઈ શક્યો તો બધામા તે શક્તિ હોય એમ આપણે માન્યે જ છૂટકો. તેથી હરકોઈ અંત્યજને આપણા મંદિરમાં પૂજા અર્થે પ્રવેશ કરવાનો અધિકાર હોવો જોઈએ.

હું આશા રાખું છું કે કોઈ એવી દલીલ નહિ કરે કે નંદે તો અગ્નિપ્રવેશ કર્યો ને તેમ કરી ભલે બધા અન્ત્યજો મંદિરોમા જાય. અગ્નિપ્રવેશની વાત કાવ્ય છે. અથવા ખરી માનો તો એ નંદની ઇચ્છાએ થએલું. બ્રાહ્મણોનો મોટો સમુદાય તો નંદને માત્ર સ્નાન કરાવી મંદિરમાં દર્શન કરવા દેવા તૈયાર હતો. કથામાથી આપણે સાર ગ્રહણ કરવાનો એટલો જ કે અંત્યજ આ જન્મે જ પોતાના પુરુષાર્થેથી પવિત્ર થઇ શકે છે. એટલે કે જે શરતે બીજા હિંદુઓ મંદિરોમા જઇ શકે છે તે જ શરતથી અંત્યજોને પણ મંદિરોમા જવાની છૂટ હોવી જોઇએ.

આ તો ઉચ્ચ કહેવતા હિંદુઓ પ્રત્યે.

અંત્યજોને તો નંદની કથા ઉત્તેજન આપનારી છે, તેમને પાવન કરનારી છે. એ પ્રત્યેક અંત્યજને ઘેર વંચાઓ એમ હું તો ઇચ્છુ છું. પણ તેઓ વાચીને જ સંતોષ ન માને. નંદે જે કર્યું તે પ્રત્યેક અંત્યજ કરો. નંદની પવિત્રતા પ્રત્યેક અંત્યજમા આવો. તેનો ધીરજ, તેની ક્ષમા, તેનુ સત્ય, તેની દઢતા પણ આવો. નંદ સત્યાગ્રહની મૂર્તિ હતો. નંદે નાસ્તિકોને આસ્તિક બનાવ્યા. પ્રત્યેક અંત્યજ નંદનું આખ્યાન વાચી પોતાના દોષોનો નાશ કરવા ઉત્સુક ને સમર્થ થાઓ.

મોહનદાસ કરમચંદ ગાંધી

અંત્યજ સાધુ નંદ

૧

ચાર વર્ષ ઉપર જ્યારે દક્ષિણનો પ્રવાસ કરેલો ત્યારે અંત્યજ સાધુ નંદની વાત કોઇને મોઢે સાંભળવામાં નહોતી આવી. પણ આ વર્ષનો પ્રવાસ અસ્પૃશ્યતાનિવારણના જ હેતુથી હતો એટલે સ્થળે સ્થળે નંદ સાધુની વાતો સાંભળી — પ્રથમ તો શ્રી૦ રાજગોપાલાચાર્યને મુખે અને પછી બીજાને મુખે. ત્યાર પછી વધારે હકીકત મેળવી અને એ સાધુના પવિત્ર જીવનની ટૂંક કથા 'નવજીવન'માં આપવાનો વિચાર કર્યો. તે મુજબ એ '' આપું છું. સ્થળે સ્થળે ચાલતી કથાઓનું દોહન કરી મિ૦ માધવીઆએ એક પુસ્તક લખેલું છે તેના આધારે આ વૃત્તાન્ત આપું છું.

નંદના જન્મનો સમય તો નિશ્ચિત નથી કહી શકાતો. છસેં વરસ ઉપર તાંજોર જીલ્લામાં આધનુર ગામમાં અંત્યજ માતપિતાને ઘેર એનો જન્મ થયો એમ કહેવાય છે. 'અંત્યજ' કહ્યું તેના કરતાં તેની જાતિ જે નામથી ઓળખાય છે તે કહું તો 'પરાયા' જાતિનાં તેનાં માતપિતા હતાં. 'પરાઇ' એટલે ઢોલ અને 'પરાયા' એટલે ઢોલ વગાડનારા અસ્પૃશ્યોની હીનમાં હલકી જાતિમાંની આ એક ગણાય છે.

એમના વા[illegible]ગો અને ઘરની અને જીવનની કથા શા સારૂ કહેવી? જેવાં ભંગીનાં અને ચમારોનાં જીવન તેવાં તેમનાં; જેટલો મેલ, ગંદકી સામાન્ય રીતે અહીં જોવામાં આવે છે તેટલો જ ત્યાં પણ. ભંગી અને ચમારો જેમ મુડદાલ ખાય છે તેમ પરાયા પણ ખાય છે, અને દારૂ પીને પોતાના દુખીઆરા જન્મનાં દુઃખ ભૂલે છે. પરાયા તો ગોમાંસ પણ ખાય છે એટલે તે વધારે હીન ગણાય છે.

નંદ ભણ્યોગણ્યો તો શેનો જ હોય? બીજા છોકરાની જેમ તે ઢોર ચારવા જતો. પણ એક બે વસ્તુ તેનામાં અસામાન્ય હતી. બાળપણમાં દેવદેવીઓની કાદવની મૂર્તિ કરીને પૂજવાનો તેને શોખ હતો, અને તેનાં સગાંવહાલાં જ્યારે પોતાના દેવોને પ્રસન્ન કરવા બકરાં અથવા મરઘાં મારતા ત્યારે તેમની દયામણી ચીસોથી નંદનું હૈયું ચીરાતું, અને તેની આંખમાંથી આંસુ વરસતાં. તે માંસ ખાતો, પણ પશુને કપાતાં તેનાથી આંખે ન જોઇ શકાતાં.

નંદે એક નાનકડું બકરીનું બચ્ચું પાળ્યું હતું. જ્યાં નંદ જાય ત્યાં તે જાય, અને નંદ તેને પાંદડાં ખવડાવે, પાણી પાય અને નચાવે. એકવાર નંદને વાસી ગોમાંસ ખાવાનું મળ્યાને લીધે તેને બહુ તાવ આવ્યો. જેટલા દહાડા નંદ પથારીમાં રહ્યો તેટલા દહાડા પેલાં બચ્ચાંએ તેની પાસે બેસીને બેં બેં કર્યા કીધું! નંદ આખરે સારો થયો. તેની માએ ગામની કટેરી નામની દેવી આગળ માનતા માની હતી કે નંદ સારો થાય તો માતાને બકરો ચઢાવવો. જે દિવસે એ માનતા લીધી તે દિવસથી નંદ સારો થવા લાગ્યો એટલે તેની માની માનતા વિષે શ્રદ્ધા વધી. નંદ સારો થયો એટલે બકરો ચઢાવવાનો સવાલ ઉભો થયો. બકરો ખરીદવાના પૈસા ઘરમાં મળે નહિ અને નંદના બકરાને કેમ કપાય? પણ માનતા ન પળાય અને માતાને રોષ ચઢે તો? એટલે નંદ સવારે ઉઠે તે પહેલાં તેનાં માબાપ બકરાને કટેરી માતા આગળ લઇ જઇને ચઢાવી આવ્યાં. નંદની જીંદગીમાં પહેલો ભયંકર આઘાત આ હતો, દિવસોના દિવસો સુધી નંદ પોતાના વહાલા બકરાને માટે રોયા કરતો. એક દિવસ તેણે તેનો શોક હલકો કરવા પોતાની માની પાસે કેટલાક ખુલાસા માગ્યા. નંદના માબાપ એક બ્રાહ્મણના ખેતરમાં મજૂરીએ જતાં હતાં. નંદે પૂછ્યું,

'મા, આપણા બ્રાહ્મણ શેઠનો છોકરો માંદો પડતો હશે ત્યારે તે લોકો શું કરતા હશે? બકરો કાપતા હશે?'

'ના ના, તેઓ તો દવા કરે, અથવા મંદિરમાં પ્રાર્થના કરે. તેઓનાથી બકરા વધેરાય? તેઓ તો બહુ બહુ તો નાળીએર વધેરે.'

'ત્યારે આપણે શા સારૂ બકરાં અને મરઘા વધેરીએ છીએ?'

'ભાઇ, તેમના દેવ જૂદા, આપણા જૂદા. આપણા દેવ તો ભયંકર હોય છે, લોહી વિના તેઓ તૃપ્ત જ ન થાય'

'પણ આપણે પણ મંદિરમાં જઇને બ્રાહ્મણની જેમ પ્રાર્થના કરીએ તો?'

'અરે ના ના, ગાંડા! આપણાથી તેમના મંદિરમાં જવાય? આપણાથી તેમની માફક પ્રાર્થના થાય કે? આપણે માંસ ખાઇએ, મુડદાલ ખાઇએ, દારૂ પીએ. આપણાથી તેમના મકાન પાસે ન જવાય તો મંદિરે તો શી રીતે જ જવાય?'

નંદની શંકાનું સમાધાન ન થયું પણ તેણે પોતાના મનની સાથે એટલો નિશ્ચય કરી લીધો કે હવે માંદા પડવું તો માબાપને ખબર જ

ન આપવી, અને જો બ્રાહ્મણોના દેવની પ્રાર્થના થાય તો તે કરવી. પણ 'આપણાં જીવન આવાં ભૂંડાં. આપણે પાપીઓ, બ્રાહ્મણના દેવની શી રીતે પ્રાર્થના કરીએ ?' એ મતલબના તેની માના બોલ તેના મનમાંથી નીકળતા નહોતા. નંદ તેના બાપ સાથે ખેતર જતો ત્યારે જે કુવેથી તેનો શેઠ પાણી લેતો તે કુવેથી પાણી ન લેવાય, મેલાં તળાવમાંથી પાણી લેવું પડતું તેની નંદને ખબર હતી. શેઠનો છોકરો પણ કેવો સાફ અને સુંવાળો લાગતો ? નંદને યાદ આવ્યું કે મારાં માબાપ તો તાડી દારૂ પીને ઘરમાં કજીઆ પણ કરે છે, શેઠ શેઠાણી તો એવાં ચોખ્ખાં દેખાય છે કે કદિ કજીઆ નહિ કરતાં હોય, 'આપણે આવા મેલા રહ્યા એટલે બ્રાહ્મણના દેવો આપણી પ્રાર્થના શી રીતે સાંભળે ?' એ જ વિચાર તેના મનમાં રમ્યા કરતો. આખરે તેણે નિશ્ચય કર્યો કે તાડી દારૂ ન પીવાં, અને માંસ ન ખાવું. પણ માંસ ન ખાય તો કોકવાર ભૂખ્યા રહેવું પડે, અને બીજું કશું ખાવાનું હોય નહિ ! એટલે જ્યારે કશું જ ન મળે ત્યારે માંસ ખાવું એટલો અપવાદ રાખ્યો. આ સંકલ્પ કર્યા પછી પણ નંદના વિચાર તો ચાલ્યા જ કરતા: 'બ્રાહ્મણો બહારથી આટલા સાફ અને રૂપાળા દેખાય છે, શું તેમનું લોહી અને હાડકાં પણ આપણા કરતાં જૂદી જાતનાં, અને જૂદા રંગનાં હશે ? એ બ્રાહ્મણ કેમ જન્મ્યા, અને આપણે પરાયા કેમ જન્મ્યા ? તાડી માંસ છોડયા છતાં પણ શું દેવોની પ્રીતિ મેળવવાને અને બ્રાહ્મણના જેવા થવાને મા કહે છે તેમ હજારો જન્મ જોઇતા હશે ? બ્રાહ્મણોનાં કર્મ કેવાં અને આપણાં કેવાં એમ મા કહે છે, તો આપણાથી એવાં કર્મ શી રીતે કરાય ?'

એક દિવસ નંદ ઢોર ચરાવતો હતો ત્યાંથી દૂર કેટલાક બ્રાહ્મણના છોકરા ગિલ્લી દંડા રમતા હતા. આમાંનો એક નંદના શેઠનો છોકરો હતો. ગિલ્લી એક વખત નંદની પાસે આવીને પડી. પણ તેનાથી ગિલ્લી ઉપાડાય નહિ તેની નંદને ખબર હતી. શેઠનો છોકરો દોડતો આવ્યો તેને તેણે ગિલ્લી બતાવી. તે લઇને દોડતાં છોકરો પડયો, અને પથરાથી તેનું ઘૂંટણ છોલાયું, અને લોહી નીકળવા માંડયું. નંદ પાસે દોડી ગયો. પેલાથી ઊઠાતું નહોતું. પણ નંદ મદદ શી રીતે કરે ? નાના શેઠે નોકરના દીકરાને કહ્યું, 'ભાગ અહીંથી, કૂતરા. મારી પાસે શેનો આવ્યો છે ? અને અડવા માગે છે કે શું ?' એમ કહીને એક પથરો નંદ ઉપર ફેંક્યો. નંદના લમણામાં પથરો વાગ્યો, તેને લોહી નીકળવા માંડયું,

અને તે તમ્મર ખાઇને પડયો. બીજા છોકરા આવીને શેઠના છોકરાને તો ઉઠાવી ગયા, પણ નંદને કોણ મદદ કરે? થોડી વારે બેઠો થઇ જમણે હાથ દબાવી તે તળાવે ગયો, મોં ધોયું, અને ઘેર ગયો. નંદે મનુષ્યનું લોહી આ પહેલી વાર જેયું. બ્રાહ્મણનું અને પરાયાનું બન્ને લોહીમાં તો ફરક નહોતો જ, પણ પશુના લોહીમાંયે ફરક નહોતો. અને જેમ પશુ ચીસ પાડે છે તેવી જ ચીસ બ્રાહ્મણના છોકરાએ પણ પાડી હતી! ત્યારે બ્રાહ્મણનું કર્મ અને પરાયાના કર્મમાં ફેર કયાં? અને પોતે પ્રેમથી અને દયાથી શેઠના દીકરા પાસે દોડયો હતો, ત્યાં પેલાએ નિર્દય થઇને તેને પથરો માર્યો એ શું? બ્રાહ્મણના છોકરા આવા નિર્દય હશે? અને એવા બ્રાહ્મણોની પ્રાર્થના દેવ સાંભળે અને પરાયાની ન સાંભળે? આ નવી વિચારશ્રેણી નંદને મૂંઝવવા લાગી.

૨

નંદ હવે મોટો થયો, અને પોતે સમજ્યો તેટલી વાતનો પ્રચાર કરવા માંડયો; માંદા પડીએ ત્યારે પશુ ન જ કપાવા દેવાં, તાડીદારૂ છોડવાં, માંસ છોડવું. એટલી વાતો તે પોતાના સબોવડીઆઓને કહેવા લાગ્યો. એ અરસામાં આધનુરના પરાયા કાળી દેવીને પાડા વગેરેને વધેરી સારી પેઠે માંસ ખાઇને આવ્યા, અને પાડો રોગી હોવાને લીધે ઘણાને રોગ થયો અને મરી ગયા. અને એ રોગ ફેલાયો, અને ઘણા મરવા લાગ્યા આ સપાટામાં નંદનો બાપ પણ આવી ગયો. શોકમાં પડવાને બદલે નંદે સેવાસંઘ કાઢી દરેકને ત્યાં જઇ સેવા કરવાની, શબને સ્મશાને લઇ જવાની વ્યવસ્થા કરવા માંડી. પણ આ સેવાથી પ્રસન્ન થવાને બદલે ગામના ઘરડીઆઓ તેના ઉપર ચીડાયા. તેઓ કહેવા લાગ્યા કે નંદ બકરાં મરઘાં કાપવા નથી દેતો એટલે દેવી આટલી અપ્રસન્ન થઇ છે.

પણ એટલામાં તો નંદને પણ રોગ લાગુ પડયો. ઘરડાઆ રાજી થયા, અને તેને કહેવા લાગ્યા કે દેવીને સારી પેઠે બલિદાન દઇને પ્રસન્ન કર. તેની મા પણ તેને કહેવા લાગી કે ‘તારા બાપ પણ તારા પાપને લીધે ગયા, હવે તુંયે જવાનો. હઠીલો થા મા, માનતા માનવા દે.’ પણ નંદનો નિશ્ચય નિશ્ચલ હતો. ‘બકરો મારીને જીવાતું હોય તો જીવવા કરતાં મરી જઇએ તો શું ખોટું? એમ તે કહેતો. નંદના સાથીઓ પણ ગભરાયા. ‘નંદ મરી જશે તો પછી કામ શી રીતે ચાલશે? કાંઇ નહિ તો ભવિષ્યમાં કામ કરવાને માટે પણ નંદે જીવવું

જોઇએ ' એમ તેઓ માંહોમાંહે કહેવા લાગ્યા. નંદે તેમને સમજાવ્યા કે દેવ આપણી કસોટી કરી રહ્યા છે, મરતાં પણ નિશ્ચય ન છોડીએ ત્યારે માણસ અને ત્યારે નિશ્ચયની કિંમત; તમે સૌ મારે માટે પ્રાર્થના કરો કે હું જીવું. તમારી સૌની પ્રાર્થનાથી હું બચીશ તો તમે સિદ્ધ કરી શકશો કે બકરાના વધથી નહિ પણ તમારી પ્રાર્થનાથી હું જીવ્યો

પેલાઓમાં હિંમત આવી, શિવને તેઓ પોકારવા લાગ્યા, અને પ્રાર્થના કરવા લાગ્યા. બીજી બાજુએ ઘરડીઆઓ પણ પોતાનું કારસ્થાન કરી રહ્યા હતા તેમણે નંદની માને સમજાવવા માંડી. બાઈ બિચારી ભોળવાઇ, તેણે કહ્યું ' ઘરમાં પૈસા તો નથી, પણ થોડાં વાસણ છે તે લઇને બકરા ખરીદી લાવો, અને વધેરો ', નહિ તો મારો દીકરો મરી જશે.

નંદે એક રાત બિછાનામાં પડયા પડયા ભજન કર્યું. એક ક્ષણ પણ નિદ્રા લીધા વિના કરેલા ભજનને અંતે તેને પાસેના તિરુપુંકર મંદિરના દેવ આવીને માથા ઉપર હાથ મૂકતા દેખાયા. નંદના આનંદનો પાર રહ્યો નહિ. સવારે તો તે સારો થઇ ગયો હતો. અને બે દિવસમાં તે હરતો ફરતો થયો. તેના સાથીઓએ ' હર હર મહાદેવ ' ના હર્ષનાદથી ગામ ગજાવી મૂક્યું

ઘરડીઆમાંથી એકે તો નંદના મોતની બાધા લીધી હતી, પણ નંદ તો જીવતો થયો. પણ તેની માએ તો વાસણ વેચી બકરા વધેર્યાં.

પણ નંદનો સંઘ પણ વધવા લાગ્યો. જે જુવાનીઆ તેને છોડીને ભાગી ગયા હતા તેને પાછી શ્રદ્ધા બેઠી અને તેઓ પાછા જોડાયા.

હવે નંદનો મનોરથ વધ્યો. જે તિરુપુંકર મંદિરના મહાદેવે આમ દર્શન આપ્યાં તે શું પ્રત્યક્ષ દર્શન ન આપે ? તેના મંદિરમાં ન જવાય ? પરાયા પણ મંદિરોની થોડી સેવા તો કરતા. મંદિરની જમીનમાં તેઓ મજૂરી કરતા, મંદિરમાં અનેક જાતનાં નગારાં હોય છે તે માટે તેઓ મુએલા ઢોરનું ચામડું ઉતારીને મંદિરે લઇ જતા, ઢોરના હાડકામાંથી ગોરોચન નામના સુગંધી પદાર્થ પણ તેઓ જ લઇ જતા. નંદે વિચાર કર્યો કે તિરુપુંકરના મહાદેવને માટે આવી પુષ્કળ સામગ્રી લઇને એક દિવસ જવું. પહેલાં તો તે આ બધી વસ્તુ વેચતો. હવે એણે દેવને આ ભેટ ધરાવવાનો વિચાર કર્યો. નંદ અને તેના ગોઠીઆ-ઓએ એક શનિવારે ખૂબ શરીર ચોળીને સ્નાન કર્યું, સ્વચ્છ થયા, શરીરે અને કપાળે ભસ્મ લગાવી, અને ભેટ લઇને તિરુપુંકર જવા

નીકળી પડ્યા. ત્યાં જઇ ત્રણવાર મંદિરની પ્રદક્ષિણા કરી, અને પુજારીને પોકાર કરીને વિનવ્યા. બે નોકરોએ આવીને દૂરથી ભેટ લેવાની કૃપા કરી. સાંજ પડી હતી. આરતી અને દર્શનનો સમય થયો હતો. નંદ અને તેના સાથી બરોબર દરવાજા સામે જઇને ઉભા. પણ તિરૂપુંકરના મહાદેવની મૂર્તિ સામે મોટો નંદી હતો. બધા મંદિરોમાં મોટામાં મોટો નંદી અહીં હતો, અને તે મૂર્તિને ઢાંકી દેતો હતો. દરવાજાની બહારની કોઈ પણ જગ્યાએથી આ નંદીને લીધે મૂર્તિનાં દર્શન કરી શકાતાં નહિ. નંદના દુઃખનો પાર ન રહ્યો. તે તો માત્ર ઘંટા વગાડતા અને દર્શન કરતા થોડા બ્રાહ્મણોને જોઈ શકતો હતો, પણ મૂર્તિનાં દર્શન કેમે કરી થાય નહિ. તેની આંખમાંથી ચોધારાં આંસુ ચાલ્યાં, ગોરોચન અને ધૂપની સુગંધે આનંદિત થવાને બદલે તેનું મગજ ભમવા લાગ્યું. 'હું પરાયો પાપીઓ, હું ક્યાંથી મહાદેવનાં દર્શન પામું ? મારાં પાપ આ નંદી બનીને મારી આંખ આગળ ઉભાં છે' એમ બોલતો બોલતો તે પોક મૂકીને રોયો. રોઈ રોઇને તેને મૂર્છા આવી, તે પડ્યો, અને બેભાન થયો. તે ઊંધો પડયો હતો, અને હાથ બંને પ્રણામ કરવા માટે જોડેલા હતા. તેના સાથીઓ બધું દશ્ય જોઇ રહ્યા. પણ કોઇએ તેને જાગ્રત કીધો નહિ. લાંબા સમયે નંદ જાગ્રત થયો, ત્યાં તો સૌએ કૌતુક દીઠું ! નંદીની મૂર્તિ એક બાજુએ નમી ગઇ હતી, અને મહાદેવનાં દર્શન સ્પષ્ટ થતાં હતાં ! નંદના આનંદ અને આશ્ચર્યનો પાર ન રહ્યો. હર્ષઘેલો થઇ તે નાચવા લાગ્યો, અને 'રામ અમલમાં રાતા માતા' નંદને જોઇ, ઘડીક વાર નંદીની મૂર્તિ ખસેલી તે જોવાનું ભૂલી સૌ નંદનાં જ દર્શન કરવા લાગ્યા ! આજે પણ એ નંદીની મૂર્તિ તિરૂપુંકરમાં એક બાજુએ નમેલી દેખાય છે !

૩

ઈશ્વરની આવી કૃપાનો બદલો શી રીતે વાળવો ? તિરૂપુંકરના મંદિર પાસે તળાવ નહોતું, અને લોકો પાણી વિના દુઃખી થતા. નંદ અને તેના સાથીઓએ તળાવ ખોદવા માંડયું. એ ભવ્ય તળાવ આજે પણ છે, અને દંતકથા એવી ચાલે છે કે મહાદેવે ગણેશને નંદને મદદ કરવા મોકલ્યા હતા, નહિ તો આવડું તળાવ શી રીતે ખોદાય ?

પણ ગણેશ મદદ કરી ગયા એમ માનીને આપણે ભલે સંતોષ માનીએ. નંદ તો પોતાનું કાર્ય કરીને ગામે ગયો, ત્યાં મહાદેવનું ભજન કરતો પોતાના શેઠને ત્યાં પાછી મજૂરી કરવા માંડી. જૂનો શેઠ તો મરી

ગયો હતો, અને હવે શેઠ તો પેલો લમણા ઉપર પથરો મારીને હમેશ-ને માટે નિશાની કરનાર શેઠનો દીકરો હતો નવા શેઠે નંદી ખસ્યાની વાત ન માની. ‘ કોણ જોવા ગયું છે ? એ તો મૂર્તિ અગાઉથી ખસેલી હશે. આપણે તો એટલું જાણીએ કે નંદ બહુ મહેનતુડો છે. ભલે એ મજૂરી કરતો, આપણે એને અન્ન આપશું ’ — આટલી જ લાગણી બ્રાહ્મણ શેઠને હતી. નંદની સ્થિતિ પણ સુધરી, તેને મજૂરી પણ બહુ મળતી, અને ચામડું અને ગોરોચનની ભેટ તો ચાલુ જ હતી. એ અરસામાં વૈથીશ્વરન કોઇલ (મંદિર) માં એક ઉત્સવ હતો તેની તેને ખબર પડી. નંદ અને તેના ગોઠીઆઓ ઉપડયા. આ ઉત્સવ વખતે મૂર્તિને એક રથમાં ફેરવવામાં આવે છે. અને પરાયાને દર્શન કરવા દેવામાં આવે છે. નંદે દર્શન કર્યાં. અને ત્યા એક બ્રાહ્મણ કથા કરતો હતો તે સાંભળવા ઉભો રહ્યો. કથા સાંભળતા નંદને આ શબ્દ કાને પડ્યા: ‘ ચિદંબરમ એ પવિત્રમા પવિત્ર સ્થાન છે — કાશી અને રામેશ્વરમના કરતાં પણ વધારે પવિત્ર. ત્યાં નટરાજની ભવ્ય મૂર્તિ છે. એ નટરાજનું નૃત્ય સૃષ્ટિની લીલા ચલાવી રહ્યું છે. નટરાજના હાથમાં ડમરૂ છે, અને એ ડમરૂના નાદમાથી અનેક લોક ઉત્પન્ન થાય છે.’

‘ નટરાજના હાથમા ડમરૂ ! આપણા જેવો પરાયો જ તો તે પણ. આપણેય ઢોલ વગાડીએ અને તે પણ વગાડે ’ કહીને નંદ આનંદ-ઘેલો થયો.

કથા આગળ ચાલી: ‘ નટરાજનો બીજો હાથ બધા ભુવનોને ઠીક રાખે છે. ડાબા હાથમા અગ્નિ છે તેથી તે સૃષ્ટિને ભસ્મ કરવા ધારે ત્યારે ભસ્મ કરી શકે છે. કારણ સૃષ્ટિ, સ્થિતિ અને લય ત્રણે વસ્તુનો કર્તા એ જ છે. નટરાજનાં દર્શન જે કરે તે ચંડાલ હોય કે પરાયો હોય ક્ષણમાં ભવસાગર તરી જાય છે.’

નંદ એકે એક શબ્દ પી રહ્યો હતો. તેની આગળ નટરાજની મૂર્તિ ખડી થતી હતી. તેણે આકુળ વ્યાકુળ થઇને કથાકારને પૂછયું, ‘ આ ચિદંબરમ કયાં છે તે તો મને કહો. ’

‘કોલેરૂન નદીની ઉત્તરે એક દિવસનો રસ્તો છે અહીંથી, ’ ઉત્તર મળ્યો.

‘ નટરાજ ચંડાળને પણ તારે ? ’ પાછું નંદે પૂછયું.

‘ હાસ્તો તું કોણ છે ? આમ આવ તને બધી ખબર આપું. ’

એક જણે કહ્યું, ‘ એ તો આદનુરનો પરાયો નંદ છે. એને અડશો માં. શિવનો એ ભગત છે, ચામડું અને ગોરોચન હંમેશાં મોકલે છે.

નંદ પાસે તો ન ગયો, પણ પાછું પૂછ્યું, 'મારા જેવા પરાયાને પણ નટરાજ મોક્ષ અપાવે ?'

'હા ભાઇ, સ્થલપુરાણમાં એમ લખેલું છે. તે કાંઇ ખોટું હોય ?'

નંદે બ્રાહ્મણને પ્રણામ કર્યા અને ઝપાટાબંધ ઉત્તર તરફ ચાલવા માંડયું.

તેના સાથીઓએ કહ્યું: 'આપણે તો આથમણા જવાનું. ઉત્તરમાં કયાં ચાલ્યા ?'

નંદે કહ્યું 'ચિદંબરમ ચાલ્યો.'

'અરે પણ ભાઈ, રસ્તોબરસ્તો જાણ્યા વિના અંધારે કયાં જશો ?'

'ઉત્તરમાં ચાલ્યા કરીશ, અને સવાર થતાં રસ્તો પૂછીશ કોકને.'

"પણ ભાઇ, આમ જવાય ? આપણે રાત્રે અહીં આવેલા, કારણ પરવારતા હતા, સવાર થતાં કામે ચઢવું પડશે. આપણે શેઠ નથી, ગુલામ છીએ તે કેમ ભૂલો ? આપણું નામ લઈએ તે તો ઈશ્વરને યે ન ગમે.'

નંદ થોભ્યો. ઈશ્વરનું નામ આવી રીતે લેવાયું કે તરત જ તે ઊભો રહી ગયો, અને કહ્યું, 'હા ચાલો, ગુલામ તો ખરો જ. શેઠની રજા લઈને ચિદંબરમ જઈશ.'

૪

ઘેર ગયા પછી નંદને સખ વળે નહિ. આ પરાયાનો અવતાર, રોજ ઉચ્ચ હિંદુઓનાં મ્હેણાંટોણાં ખાવાનાં, મજૂરી કરતાં પણ પરાયા અને પરાયા, અને અનેક અવતારે મોક્ષ નહિ એ કેમ સહન થાય ? પણ ચિદંબરમ જઈએ તો તરત મોક્ષ મળે—એ કેમ છોડાય ? નંદને બિચારાને થોડું જ જ્ઞાન હતું કે 'ખોલી તે નહિ બીજે રે, ઓળખી લેને અંતરમાં' તેના ઉપર તો પરાયાપણાનો ડામ પડેલો હતો, એટલે પરાયા જે ન કરી શકે તે જ તેને ખટકયા કરતું હતું.

નંદ બીજે દિવસે વાડીએ ગયો, ઝાડને પાણી પાયું, અને રજા લેવા શેઠને ત્યાં ગયો. શેઠ નહોતા, રાહ જોતાં જોતાં દહાડો આથમ્યો એટલે નંદ ઘેર આવ્યો. બીજે દિવસે પાછો તે રજા લેવા ગયો. શેઠ રસ્તામાં મળ્યા. 'કેમ રોજ કયાં ભટકે છે ?, કાલે બપોરે કયાં હતો ? તારે તો નિત નિત ઓચ્છવ ને કીર્તન કેમ ? પડોસીએ પાણી પોતાના ખેતરમાં વાળી લીધું તેનું ભાન છે ? અને પેલો તારા જોડીદારે સેઢો એટલો સાંકડો કર્યો છે કે મારા ખેતરના કરતાં તેના ખેતરની હદ વધી ગઈ છે.'

નંદે જાણ્યું કે શેઠ ખીજાયા છે, એટલે રજા માગતાં તે ડર્યો. નંદન સાથીઓમાં નંદનો વિશ્વાસ નહોતો. 'એમ પાપી અવતારમાંથી તે એ નટરાજના દર્શને મોક્ષ મળતો હશે ? નંદ તો ઘેલો થયો છે ઘેલો.' એમ તેઓ કહેતા. પણ નંદને તો વિશ્વની વાટ ક્રમે નહોતી ગમતી. તે 'આઠે પહોર ઉદાસ' ફરતો હતો. એક દિવસ સૂર્યાસ્તની સુવર્ણપ્રભા જોઇને તેને નટરાજનું પેલા બ્રાહ્મણે વર્ણન કરેલું તે યાદ આવ્યું, અને હાથમાં દાતરડું લઇને ખેતરમાં ઉભેલો તેમનો તેમ નિશ્ચલ, નિસ્તબ્ધ ઉભો રહ્યો. સાથીમાંથી આવીને એકે બોલાવ્યો, પણ જવાબ નહિ. કોઇએ કહ્યું: 'અલ્યા, ફલાણાની ગાય મરી ગઇ.' જવાબજ નહિ. ઘણીવારે નંદને ભાન આવ્યું, ત્યારે તેણે કહ્યું, 'સૂર્યના તેજમાં નટરાજ નાચતા હતા. તમે નહિ જોયા ?' 'નંદ પાગલ થયો છે' એમ કહીને સૌ તેને ઘેર ઘસડી ગયા. ઘરડીઆ તો ખુશ થયા. તેઓ સમજ્યા કે નંદના પાપનો બદલો દેવી આપી રહી છે. ઘણા કહેવા લાગ્યા: 'દેવી, નંદને બચાવો; વીરા, નંદને બચાવો; કટેરી, નંદને સાજો કરો.' પણ નંદ તો કહ્યાં જ કરતો હતો: 'મને તો મારો નટરાજ બચાવશે.'

ગામના લોકોએ તો પાછો બકરાં વધેરવાનો નિશ્ચય કર્યો. નંદ સૌને પગે પડયો, પણ કોઇ માને નહિ. એક જણે બકરાનું લોહી લાવીને તેના ઉપર છાંટયું. નંદથી આ નહિ સહન થયું, એટલે તે ચીસ પાડીને ત્યાંથી ભાગ્યો. લોકો નંદના શેઠને ત્યાં દોડયા. શેઠે કહ્યું, 'એને પકડી લાવો અહીં; હું સીધો કરીશ.'

૫

નંદની પાછળ પેલા લાગ્યા એટલે નંદને થયું, 'આ પાર કે પેલે પાર. હવે તો રજા મેળવવી જ, અને આ લોકોનાથી બચવું.' એટલે તે શેઠને ત્યાં સૌની સાથે ગયો, અને શેઠની પૂછપરછનો એક જ જવાબ આપ્યો: 'મારે નટરાજનાં દર્શન કરવા જવું છે. મને થોડા દહાડાની રજા આપો.'

'તારે ચિદંબરમ જવું છે ? પરાયા કોઇને ત્યાં ગયા સાંભળ્યા છે ? લાવ પેલો ચાબુક હું એને સીધો કરૂં.'

નંદે કહ્યું: 'તમે મારવો હોય તો મારી નાંખો. મને રજા નહિ આપો ત્યાં સુધી મને સુખ નથી વળવાની.'

પેલાએ ચાબુક મંગાવ્યો, પણ વાપરવાની હિંમત ન ચાલી. 'આટલા દિવસ નંદ સૌથી સરસ કામ કરતો, મજૂરોને એ જ ભેગાં

રતો, સૌ એનું માનતા, અને આજે એને શું થયું ?' એમ તે બીજાઓને પૂછવા લાગ્યો.

હવે એક વૃદ્ધ બ્રાહ્મણે નંદને સવાલો પૂછવા માંડયા.

'નંદ, તું ઈશ્વરમાં માને કે નહિ ?'

'હા. ઈશ્વર એ મારૂં સર્વસ્વ છે.'

'ઇશ્વર જ કર્તાહર્તા છે એ પણ તને ખબર છે ના ?'

'હાસ્તો.'

'ત્યારે તને તેણે પરાયો બનાવ્યો તે તું કેમ ભૂલે છે ? પરાયાએ મજૂરી કરવી અને શેઠની નોકરી કરવી. તેને વળી નટરાજનાં દર્શન કેવાં ?'

નંદઃ 'હું બધું જાણું છું. પણ ઈશ્વરે મને ઘેલો કર્યો છે તેનું શું ? મને તેને જોવાજાણવાની લાલસા થઇ છે, તેનું શું ? તિરુપુંકરમાં મેં તેનાં દર્શન કરેલાં. બ્રાહ્મણનો ઈશ્વર અને પરાયાનો જૂદો હોય એવું શાસ્ત્રમાં લખેલું છે ? મને તો એક તમારા જેવા જ બ્રાહ્મણે કહ્યું કે ચિદંબરમમાં નટરાજના દર્શન ચંડાળને પણ થાય, અને ચંડાળને મુક્તિ મળે છે. એ મારાથી કેમ ભૂલાય ? મારા મનમાંથી એ વાત નીકળતી જ નથી.'

એટલે ઘરડા બ્રાહ્મણે કહ્યું: 'હં. બધી મ્હોકાણ પેલા બ્રાહ્મણ કથાકારની છે. જવાદો, બે દિવસ અથડાઇ આવવા દો. ઠેકાણે આવશે.'

પણ છ ખેતરમાં લણણી કરવાની હતી, અને ખેતરમાં પાક ઉભો તૈયાર હતો. નંદનો શેઠ તેની પાસે આ કામ લીધા વિના શેનો છોડે ?

'આ ખેતરમાં લણણી થવી જોઇએ પહેલી, અને પછી તું ભલે જા.' એમ તેણે નંદને કહ્યું.

નંદ ઘેલો ઘેલો થઇ ગયો. 'ભલે, એ તો કરીને જ જઇશ'—એમ જવાબ આપી, નંદ તો લાગલો જ લણણીનો સરંજામ લઇ ખેતરે દોડયો. રાત્રે ઘેર આવે જ શેનો ? આખી રાત કામ કર્યું, અને સવારના પહોરમાં જઇને શેઠનું બારણું ખખડાવ્યું ! 'શેઠ, ડાંગર વાઢી પૂળા કરીને ગોઠવી આવ્યો. હવે રજા આપો.' 'અરે ! તેં કર્યું શું ? શું મજૂરો પરગામથી લાવીને છ ખેતર પૂરાં કર્યાં ?' અચંબાથી શેઠે પૂછ્યું.

'નાજી, મજૂર કયાંથી લાવું ? આખી રાત કામ કરીને તૈયાર કર્યું.'

'સાચું કહે, કદી તું જૂઠું બોલતો નથી. આજે બોલીશ ?'

'નટરાજે આવીને મદદ કરી હોય તો તે જાણે. બાકી મારા સગ. હાથ સિવાય બીજા કોઇના હાથ મને મદદ કરવા આવ્યા નહોતા. આપ આવીને જોઇ જાઓ, અને પછી ખાતરી થાય તો મને જવા દો.'

શેઠ ખળાં ઉપર ગયા, ડાંગરનું સુંદર કુંદલું જોઇને તે તો આભો જ બની ગયો, આ જ ખળાં આગળથી શેઠે નાનપણમાં નંદના લમણાં ઉપર પથરો માર્યો હતો. એ સૌ ઈશ્વરકૃપાથી પેલાને યાદ આવ્યું.

'નંદ! નંદ!' કરતો તે તેના તરફ દોડયો. નંદ ખસીને દૂર ઉભો રહ્યો.

'ના,.ના; ભાગ નહિ. તું તો સાચો ભકત છે. ભગવાને તારા ઉપર મહેર કરી છે. મેં આંધળા થઇ તારા ઉપર જે જુલમ કર્યા છે તે મને કોણ માફ કરશે? નંદ તું જ મને ક્ષમા આપ.'

નંદ મૂંઝાયો. 'ઈશ્વરે મહેર કરી, તમે એવું બોલો નહિ—હું તમારો ગુલામ, હું માફી શેની આપું? મને નટરાજનાં દર્શને જવા દો.'

'જા, ભાઇ, સુખે જા. દર્શન કરી આવ, અને મારે માટે પણ તેની ક્ષમા માગી આવજે.'

૬

'નટરાજ' 'નટરાજ' પોકારતી નંદની સેના ચિદંબરમ તરફ કૂચ કરવા લાગી. ત્યાં પહોંચતાં જ મંદિરનો કળશ જોઇને નંદે લાંબા થઇને સાષ્ટાંગ પ્રણિપાત કર્યા. તેની આંખમાંથી અશ્રુધારાઓ ચાલી રહી હતી. ગામે પહોંચતાં નંદ અને તેના સાથીઓ તેની પ્રદક્ષિણા કરી આવ્યા. પણ મંદિરમાં શી રીતે જવું? મંદિરની આસપાસ દીવાલ, અને તેની આસપાસ બ્રાહ્મણોના મ્હોલ્લાની બનેલી બીજી દીવાલ! નંદે ચામડું અને ગોરોચન મોકલ્યું, તે તો દીક્ષિતોએ લીધું, પણ તેની દર્શનની માગણીને હસી કાઢી. નંદે સ્થલપુરાણની વાત સંભળાવી. એટલે કેટલાક ચીઢાયા, કેટલાક કહેવા લાગ્યા: 'સ્થલપુરાણમાં છે તો. પણ તારા જેવો પરાયો મંદિરમાં જઇ શકે એવું પણ તેમાં લખેલું છે એમ તે બ્રાહ્મણે કહેલું ખરૂં?'

બ્રાહ્મણે એવું તો નહોતું કહ્યું. એટલે નંદ જૂઠું શેનો બોલે. તે તો બીચારો ઉભો રહ્યો, અને તેને ત્યાં એમ મૂંઝાતો મૂકી દીક્ષિતો રસ્તે પડયા. રાત પડી, બધે દીવા થયા, પણ નંદ ત્યાંનો ત્યાં જ મંદિરના કળશ ઉપર ધ્યાન ચોંટાડીને આખી રાત ઉભો રહ્યો!

આ તરફ દીક્ષિતોને—૨૯૯૯ દીક્ષિતોને રાત્રે એક જ સ્વપ્ન આવ્યું: આધનુરનો પરાયો નંદ મારા દર્શને આવ્યો છે. મન, વાણી અને કાયાથી એના જેવો કોઈ પવિત્ર નથી. મારે માટેની એની ભક્તિ અસીમ છે. કાલે એને દેહશુદ્ધિ કરીને મારાં દર્શને લાવજો.'

સૌ એકબીજાને પોતાના સ્વપ્નની વાત કહેવા લાગ્યા, અને ચકિત થયા. મંદિરમાં દેવસભામાં સૌ ભેગા થયા. એક જણ બોલ્યો, 'આ તો નટરાજની આજ્ઞા. એનો અમલ તુરત થવો જોઇએ.' બીજો બોલ્યો, 'નટરાજે પણ કહ્યું છે કે એની દેહશુદ્ધિ કરીને લાવજો.' ત્રીજાએ કહ્યું, 'હોમકુંડમાં એને સ્નાન કરાવીએ અને લઇ જઇએ.' વળી કોઇ બોલ્યું, 'હોમકુંડમાં સ્નાન કરીને સામાન્ય માણસ પવિત્ર થાય. પરાયા થતા હશે? અને પરાયો કંઈ બ્રાહ્મણ થાય ખરો કે? નટરાજની પાસે તો બધા બ્રાહ્મણ પણ નથી જઇ શકતા.' એટલે નટરાજ દીક્ષિત બોલ્યા, અગ્નિ સિવાય એકે ભૂત એને શુદ્ધ કરી શકે એમ નથી. પંચમહાભૂતોમાં એ જ શ્રેષ્ઠ પાવક છે.'

એટલે બીજા દીક્ષિત બોલ્યા, 'ત્યારે શું એ પરાયાને પહેલે ભસ્મસાત કરવો, અને ભસ્મને નટરાજ પાસે લઇ જવી?'

'ના, ના. મારા શબ્દની એમ મજાક ન કરો. ગાયના છાણાં બાળીને પણ શુદ્ધિ કરી શકાય. પણ પરાયાને એમ શુદ્ધ કરાય?'

'અરે ભાઈ, નટરાજે કહ્યું કે આના જેવો કોઇ મન, વાણી અને કાયાથી શુદ્ધ નથી આપણામાંથી કોણ એના જેવો પવિત્ર હોવાનો દાવો કરી શકે? આ માણસ તો માત્ર જન્મચંડાળ લાગે છે, કર્મચંડાળ નથી. એ તો કોઈ નટરાજનો મહાભક્ત લાગે છે. આપણે એને માટે હોમ કરીએ અને પછી એને મંદિરમાં લઇ જઇએ, એટલો એને અગ્નિથી શુદ્ધ કરવાનો અર્થ.'

પણ આથી રીઢા સનાતની બ્રાહ્મણોને સંતોષ ન થયો. 'જો એ પરાયો આટલો શુદ્ધ હોય તો અગ્નિ એને બાળે શેનો? અગ્નિમાં એને નાંખીએ અને એને કાંઇ ન થાય તો જ એ શુદ્ધ કહેવાય.' એવી વાતો કરવા લાગ્યા.

નંદને આ વાતોની ખબર પડી. ખબર પડતાંની સાથે જ તે આનંદઘેલો થઇ નાચવા લાગ્યો. એના સાથીઓ ડરી ગયા અને અગ્નિમાં ભસ્મ થવાને બદલે ઘર જવાની સલાહ આપવા લાગ્યા. પણ નંદે કહેણ મોકલ્યું કે 'હું અગ્નિમાં શુદ્ધ થઇશ. અગ્નિ તૈયાર કરો

હોમકુલમમાં સ્નાન કરીને હું આવું છું.' નટરાજ ભસ્મ કરે તોપણ શું? પરાયા તરીકેનું ગર્હ્ય જીવન જીવ્યું તોયે શું અને જીવ્યું તોયે શું?

નંદ સ્નાન કરી આવ્યો, ભસ્મ લગાડી, રુદ્રાક્ષની માળા તો ગળામાં હતી જ. ભીને વસ્ત્રે એ અગ્નિ પ્રવેશ કરવાને માટે સજ્જ થઇને ઊભો. દીક્ષિતો દૂર ઊભા હતા. રતાશ ભડભડ સળગી રહી હતી. નંદે ત્રણ વાર આગની પ્રદક્ષિણા કરી અને નટરાજનું નામ લઇ, મંદિરના કળશને પ્રણામ કરી, 'નટરાજ! નટરાજ! જો હું મન, વાચા અને કાયાથી પવિત્ર હોઉં, જો મેં કોઇ પણ પ્રાણીની હિંસા ન કરી હોય, જો તું જ કલ્યાણ-કારી ઈશ્વર હોય, પરાયાનો અને બ્રાહ્મણનો તું જ ઈશ્વર હોય તો આ અગ્નિની ભયંકર જ્વાળા મને હોમકુલમના જળ જેવી શીતળ પાવક બનો,' એમ બોલતાં બોલતાં ઝંપલાવ્યું.

હજારો માણસો સ્તબ્ધ થઇને આ જોઇ રહ્યાં હતાં. પણ નંદ જેવો પ્રફુલ્લિત, હસતે વદને અગ્નિની પેલી પાર નીકળીને ઊભો રહ્યો કે 'નટરાજ કી જય, હર હર મહાદેવ!'ના પોકારથી દિશાઓ ગાજી રહી. નંદનો વાળે વાંકો થયો નહોતો, તેનું ભીનું વસ્ત્ર પ્રથમની જેમ ભીનું હતું!

બ્રાહ્મણોના પણ હવે ગર્વ ગળી ગયા. તેમણે નંદને પ્રણામ કર્યાં, અને 'પધારો નટરાજના દર્શને. તે તમારી રાહ જોઇને બેઠા છે' કહી તેને મંદિરમાં લઇ ગયા.

નટરાજ દીક્ષિત બોલ્યા: 'જન્મ શું? અને જાતિ શું? સત્ય અને અહિંસા એની જ ઇશ્વરને કિંમત છે.'

નંદ નટરાજ પાસે ગયો એટલે મંદિરના ઘંટ નોબત વાગી ઉઠયા, શંખો ફૂંકાયા, આરતી ઉતારવામાં આવી. પણ નંદને એની કશાની તમા નહોતી. તે તો નટરાજનાં અખંડ દર્શનથી પોતાની આંખ અને હૈયું ભરતો નિસ્તબ્ધ, નિશ્ચેષ્ટ ઊભો રહ્યો.

પછી તામિલ પ્રાંતના ૬૨ શૈવ દેવો હતા, તેમાં આ દિવસથી ૬૩મી નંદની ઉમેરાઇ. ઘણાંખરાં શિવમંદિરોમાં એની મૂર્તિ છે, અને બીજી મૂર્તિની જેમ ઇશ્વર સમાન તે પૂજ્ય છે.